

Aktivering, revalidering og folkeoplysning

Erfaringsseminar om temaet

I april måned 1990 afholdt Formidlingsenheden SUM-Århus et erfaringsseminar med titlen "Folkeoplysningsaktiviteter og socialt aktiverings- og revalideringsarbejde".

Seminarret blev afholdt på Vejle Fjord Center over halvandet døgn.

Erfaringsseminaret havde til formål, inden for temaet, at udveksle erfaringer og gensidig inspiration, at diskutere muligheder og begrænsninger, samt erfaringer og perspektiver i at kombinere aktiverings- og revalideringsarbejdet og folkeoplysningsaktiviteter bl.a. igennem udviklingsprojekter.

Der blev lagt vægt på praksiserfaringer og det anvendelsesorienterede.

Deltagerkredsen

Der var indbudt 15 deltagere til erfaringsseminaret, alle med en bred erfaringsbaggrund og tilgang til temaet: Skoleledere fra oplysningsforbund, medarbejdere i social- og sundhedsforvaltninger, beskæftigelsesforvaltning, projektmedarbejdere fra projekter og centrale myndigheder.

Fra social-, sundheds- og beskæftigelsesforvaltningsområdet deltog:

- Fuldmægtig Stig Christensen, familie- og arbejdsmarkeds sektoren, Århus Kommune.
- Fuldmægtig Erik Knudsen, Voksenkontoret/revaliderings-

*Peter Rhode
Konsulent Formidlingsenheden SUM-Århus.*

afdelingen, Århus amtskommune.

- Beskæftigelseskonsulent Lis Thermark, Beskæftigelsessekretariatet, Helsingør.
- Fuldmægtig Peter Wolff, Social- og sundhedsforvaltningen, Randers.

Fra folkeoplysningsområdet deltog:

- Skoleleder Torben Dreier, Frit Oplysningsforbund, Århus.
- Skoleleder Lars Jønsson, AOF, Viborg.
- Skoleleder Preben Nordstrøm, AOF i hovedstaden, Kbh.

Fra projekter deltog følgende:

- Socialrådgiver Birgitte Rørdam, Det rullende Galleri, Kolding.
- Projektleder Torben Hansen, Billedfabrikken, Odense.
- Projektleverandør Vivian Hansen, Frit oplysningsforbund, Århus.

Fra de centrale myndigheder deltog:

- Undervisningsinspektør Bent Berg Nielsen, Direktoratet for Folkeoplysning & Frie Grundskoler, Kulturministeriet.
- Fuldmægtig Hans Ole Jønsson, Socialstyrelsen,
- SUM-forsker Ole Steen Christensen, Psykologisk Institut, Århus.
- Formidlingskonsulent Carsten Andersen, Askovgården, København.
- Konsulent Peter Rhode, Formidlingsenheden SUM-Århus var seminarileder.

Programmet

Erfaringsseminariet indeholdt tre hovedtemaer:

- Sammenhæng og helhed i aktiverings- og revalideringsarbejdet.
- Samspil mellem folkeoplysning og det sociale område.

- Indhold i aktiviteter, projekter og undervisning med focus erfarings og arbejdsmetoder, organisation og samarbejde.
- Administration og samarbejde mellem social- og sundhedsområdet, beskæftigelsesområdet og folkeoplysningsområdet.

Erfaringsseminarimetoden

Et erfaringsseminar har til formål at indsamle, bearbejde og sprede erfaringer fra et givet arbejdsfelt eller tema.

Der udpeges deltagere til seminaret, der hver for sig på deres felt har en høj faglig kompetence, erfaring og overblik.

Erfaringsseminaret går ud på over kort tid, i en fastlagt struktureret form at drøfte et bestemt tema og problemstilling.

Deltagerkredsen begrænses til under 20, idet arbejdet på seminaret primært foregår ved en fælles rundbordssamtale og diskussion.

Erfaringsseminaret båndes og summen af den viden, de erfaringer, de diskussioner og anbefalinger der opsamles bliver efterfølgende bearbejdet med det formål at blive spredt til en bredere kreds af interesserede.

Erfaringsseminaret lægger vægt på at videreformidle brugbare metoder og anvendelses- og praksisorienterede erfaringer.

Erfaringsseminaret har ikke til formål at gå i detaljer og i dybden men at være et tværsnit af en aktuel udvikling, der samtidig - gennem en bred sammensat deltagerkreds - bliver beskrevet ud fra mange synsvinkler og tilgange på en og samme tid.

På det afholdte seminar var der en bred enighed om perspektivet, viljen og ideen til samarbejde mellem folkeoplysningsområdet og social- og beskæftigelsesområdet blandt deltagerne.

Materialet fra omtalte erfaringsseminar er udgangspunktet for den følgende artikel, og er i bearbejdet form en opsam-

ling af de centrale temaer, erfaringer og budskaber diskuteret under seminaret.

Øvrige artikler i andre af bogens kapitler uddyber, supplerer og giver konkrete eksempler.

Aktivering, revalidering og de sociale opgaver

Begreber og målgrupper

Der er opbrud i begreber, en udvidelse af spillerummet og en udvaskning af tværsektorielle grænser inden for aktiverings- og revalideringsområdet, fremgår det af de første forskningsresultater af en foreløbig analyse af 50 forsøgs- og udviklingsprojekter inden for det sociale udviklingsprogram (SUM-programmet).¹

Samtidig sættes der spørgsmålstegn ved de almindelige definitioner af henholdsvis aktiverings- og revalideringsbegrebet. Politisk er revalideringsbegrebet således blevet uderordnet begrebet aktivering.

I føromtalte forskningsrapport er der en begrebsafklaring af aktiverings- og revalideringsbegrebet.²

Med *revalidering* forstås den proces, hvorved en person uden kontakt til arbejdsmarkedet udvikler sin kompetence under intensiv, individuel vejledning og rådgivning efter en på forhånd fastlagt plan. Udvikling drejer sig både om at få kompetence og at få en realistisk fornemmelse af kompetencen.

Med *aktiveringsbegrebet* forstås den proces, hvor en person uden kontakt til arbejdsmarkedet afklarer og påbegynder en realisering af planer i et forpligtende fællesskab, suppleret med vejledningssituationer.³

Mange regelsæt og muligheder

I aktiverings- og revalideringsarbejdet anvendes et omfat-

tende regelsæt, som omhandler en bred vifte af muligheder for at igangsætte aktivering og udvikle relevante tilbud. Disse regelsæt er spredt, og hører under både arbejds - kultur - undervisnings - og socialministeriets område. Det kan være svært at få et samlet overblik over de mange regelsæt og mulige konstruktioner - men omvendt inviterer det også til nytænkning, utraditionelle kombinationer, således at aktiverings- og revalideringsindsatsen kan afpasses efter lokale forhold og forudsætninger, brugernes behov, ønsker og forventninger.

Målgruppen for aktiverings- og revalideringsaktiviteter er ligeledes meget bredspektret: Fra den unge arbejdsledige, som har det ene problem at mangle et arbejds- eller uddannelses tilbud, til langvarige kontanthjælpsmodtagere, fysisk og psykisk handicappede revalidenter og til førtidspensionister.

Socialministeriet har i en publikation "Der er brug for alle - målgrupper og muligheder" ridset en samlet oversigt op over aktiverings- og revalideringsmuligheder efter gældende regler på de forskellige lovgivningsområder. Hertil et forsøg på at belyse de økonomiske aspekter - og gevinster i at *investere* i en aktiv linie.⁴

Denne bogs ærinde er at fokusere på et tværgående tema: Aktivering, revalidering og folkeoplysning. Et tema, organisationsformer og metoder, der i og for sig anvendes inden for alle felter, men som i denne bog fortrinsvis vil være koncentreret om kontanthjælpsmodtagere, der har haft en lang periode i det sociale bistandssystem, og hvor der er behov for en særlig indsats i retning af at motivere og aktivere.

Gennem mange år er der sket en stadig stigning i antallet af personer, der får kontanthjælp - og hjælpsperiodens længde er stigende. Mere end halvdelen af de langvarige kontanthjælpsmodtagere er over 30 år. En stor andel af langvarig kontanthjælpsmodtagere under 30 år er enlige med børn. Det, der ofte karakteriserer de langvarige sociale sager, er en række sammensatte sociale begivenheder såsom: Arbejdsløs-

hed, skilsmisse, sygdom og helbred og deraf følgende sammentømte sociale problemer: Økonomi, bolig, familie, psykiske problemer m.v.⁵

De lovgivningsmæssige rammer, som denne bog mest koncentrerer sig om, er aktiverings- og revalideringsindsats i henhold til bistandslovens revalideringsbestemmelser. De generelle tildelingsbetingelser siger, at der kan ydes hjælp til enhver uddannelse og erhvervsrettet optræning eller omskoling, når det må anses for påkrævet for at støtte en person til at komme ind på eller vende tilbage til arbejdsmarkedet. Social- og sundhedsforvaltningerne udarbejder i samarbejde med personen en erhvervsplan, der bl.a. omhandler følgende faser:

- En forrevalidering, der kan sigte på motivation og/eller erhvervsrettet optræning.
- Erhvervsrettet afklaring og arbejdsprøvnings.
- Erhvervsrettet revalidering og uddannelse.⁶

Forrevalidering

I denne bog fokuseres der især på aktivering og revalidering og folkeoplysningsaktiviteter med udgangspunkt i forrevalideringsområdet.

En forrevalidering er aktuel, når opgaven handler om at bringe langvarig kontanthjælpsmodtagere ud af den sociale fastlåsthed. I væsentlig grad sigter forrevalidering på motivation, at bringe revalidenten til at tro på sig selv, egne muligheder og ressourcer frem til at træffe aktive valg i livet.

Det er her, vi igennem de senere år har kunnet konstatere et øget behov for at udvikle nye arbejdsmetoder, organisationsformer og samarbejdsstrukturer for at give bedre og indholdsmæssigt mere relevante tilbud til deltagere, og konsekvent afpasse lokale forhold og forudsætninger og den præcise målgruppe for indsatsen.

Sigtet med forrevalideringen er at nå frem til en afklaring hos den enkelte deltager. Er perspektivet en egentlig revali-

dering med henblik på en erhvervsplan, uddannelsesmæssige muligheder, beskyttet beskæftigelse eller en mulig førtidspension.

Det er især i dette nye felt at de sociale revalideringsarbejde og folkeoplysningsaktiviteter har fundet hinanden gennem de senere års projekt- og udviklingsarbejder i en række kommuner.

På det afholdte erfaringsseminar, som blev omtalt i det foregående afsnit, var en overskrift: Aktivering, revalidering og de sociale opgaver for langvarig kontanthjælpsmodtagere.

I det følgende vil emnet blive belyst gennem tre temaer:

- Aktiverings- og revalideringsperspektivet.
- Hjælp til selvhjælp - opgøret med klientgørelsen.
- Sammenhæng og helhed i indsatsen.

Aktiverings- og revalideringsperspektivet

Perspektivet med aktiverings- og revalideringsarbejdet var et centralt diskussionspunkt på erfaringsseminaret. Hvad går opgaven egentlig ud på - aktivering og revalidering til hvad? Til arbejdsmarkedet, hvor tusinder i forvejen er arbejdsløse? Til uddannelsesystemet, hvor mange i forvejen står i kø om pladserne - eller til at skabe grundlag for en mere aktiv og udadvendt tilværelse i bred forstand.

Synspunkterne i diskussionerne om dette tema var forskellige, men ingen lunde præget af handlingslamme, manglen på perspektiver og visioner eller viljen og nødvendigheden af at sætte ind.

Hovedsynspunkterne hos deltagerne koncentrerede sig om relationerne til folkeoplysningsaktiviteterne med henblik på herigennem at give deltagerne en række basiskvalifikationer i form af livskompetence. I bogen "Hva ska vi ku" beskrives dette nærmere ud fra at forholde sig til, hvilke kvalifikationer, der fremover er nødvendige og brugbare og som vil efterspørges. I bogen vendes problemstillingen om.

Perspektivet flyttes fra arbejdsmarkedet og en snæver erhvervsqualificering frem til at tale om livskompetencer - at tale om personlige kvalifikationer og om erhvervsrettede kvalifikationer.⁷

I bogen beskrives det således: "Med *personlige kvalifikationer* forstås vi her:

For det første den viden og de færdigheder som er tilegnet gennem kvalificeringsprocessen, dvs. grundlæggende *skolekunderskaber*, det er kunnen inden for dansk, fremmedsprog, matematisk tænkning, omverdensforståelse f.eks. i forhold til samfundet, herunder arbejdsmarkedet, naturen og internationale forhold.

For det andet nogle sociale færdigheder som samarbejdsevne og omgængelighed.

For det tredje nogle færdigheder som at være ved- og udholdende, fingernem osv.

For det fjerde nogle grundlæggende holdningsmæssige egenskaber som selvstændighed, selvtillid og fleksibilitet. Endvidere, at man er nysgerrig og ikke bange for at give sig i kast med nye aktiviteter, hverken i det personlige liv eller i forhold til nye rutiner eller organisationsformer på arbejdspladsen."⁸

Lidt senere beskrives de erhvervsrettede kvalifikationer: "Med *de erhvervsrettede kvalifikationer* forstås vi her de kvalifikationer, som er nødvendige for at kunne bestride en bestemt erhvervsfunktion. Også for de erhvervsrettede kvalifikationer vil nogle være snævre, i den forstand, at der kræves specifikt faglige færdigheder og viden for at kunne udføre en bestemt jobfunktion, mens andre vil være mere brede og handle om kendskab til generelle arbejdsmarkedsforhold, arbejdsmiljø og sikkerhed, om standarder, om organisations- og samarbejdsformer i bred forstand."⁹

Hjælp til selvhjælp - opgøret med klientgørelsen

I aktiverings- og revalideringsarbejdet ser det ud som om der

er et egentligt holdningsmæssigt skred og en holdningsændring på vej. På erfaringsseminaret kom opgøret med klientgørelsen, frem mod at fokusere på kursisten og deltageren frem som et væsentligt tema

Der er tale om en generel holdningsændring politisk og socialfagligt, og om en anden tilgang til hele aktiverings- og revalideringsarbejdet. *At gøre passiv hjælp til aktiv hjælp, eller: At passive ressourcer skal gøres aktive*, som nogle af den senere tids markante socialpolitiske udtalelser har lydt.

Dette holdningsskred betyder for *forvaltningerne* en mere aktiv indsats og investering, der delvis lovgivningsmæssigt arbejdes på at gøre attraktiv. For *aktiverings- og revalideringsprojekterne* og *sagsbehandlingen* betyder det opgøret med klientbegrebet. For at koncentrere sig om at beskrive og definere klienternes manglende ressourcer og muligheder til at se muligheder og de ubrugte og uudnyttede ressourcer der kan kaldes frem. Indholdet i aktiverings- og revalideringsaktiviteterne får dermed en anden betydning og et andet indhold.

For *klienten* og *deltageren* slår holdningsændringerne også igennem.

Der stilles flere krav om at deltage, at træffe mere personlige og aktive valg i sit liv - en hjælp til selvhjælp, uden at systemet *tager over*. Men også at klienten, deltageren og brugeren i langt højere grad mere systematisk sættes i centrum, og at indsatsen og tilbuddene rettes til og afpasses til den enkelte.

Især indenfor forrevalidering- og aktiveringsområdet arbejdes der via en lang række projekter netop med at finde nye former for aktiv indvovling og aktiv deltagelse i relevante personlighedsobyggende og udviklende perspektivrige projekter. Dette beskrives i en række artikler i bogen.

På erfaringsseminaret blev opgøret med klientgørelsen også en påpegnings af, at hvis ændringerne og holdningsskiftet skal slå virkelig igennem, så kræver det et markant

holdningsskift også på *arbejdsmarkedet* og *hos arbejdsmarkedets parter*. At give plads til at udnytte det resource- og arbejdspotentialer der er hos den enkelte revalident og deltager. Også selvom der ikke er tale om en hundrede procent effektiv arbejdsindsats, men at få udviklet nye muligheder for kompensationer, løntilskud med videre, ordninger der i et vist omfang også eksisterer idag.

En anden del af holdningsskiftet vil være at *udvide arbejdsbegrebet* og *tale om nye arbejdsområder* der må udvikles og accepteres. En indsats i det frivillige sociale arbejde, i fritids- og foreningslivet, i netværks- og lokalsamfundsarbejde m.v. En lang række opgaver, og hvor der er brug for en indsats og uudnyttede potentialer arbejdsmæssigt i form af tid, livserfaringer, organisationstalent og medie- og kreative udtryksformer.

Mange af de omtalte udviklinger og projekter på området berører og kvalificerer netop deltagere til disse nye områder.

Sammenhæng og helhed

På erfaringsseminariet blev der også brugt tid til at diskutere de primære sociale opgaver indenfor aktiverings- og revalideringsarbejdet, og her blev der påpeget at kendskabet til klienten - også over lang tid er en væsentlig social opgave, og at det er vigtigt, at der i dette arbejde lægges vægt på sammenhæng og helhed i indsatsen.

Den enkelte revalident eller klient's livsomstændigheder består af en samlet vurdering bl.a. af: klienten selv, boligforhold, familieforhold, netværksrelationer, økonomi. Overblikket over, sammenhæng og helhed i revalideringsindsatsen må indeholde analyser og en sagsbehandling på alle områder, som en væsentlig forudsætning for et godt forrevalideringsforløb, ja en afgørende forudsætning, som flere deltagere kunne pege på gennem eksempler.

Det grundlæggende kendskab og den personlige kontakt skabes i det socialfaglige sagsarbejde ved den enkelte klient's

og sagsbehandlerens samtale. På seminaret blev der gjort en del ud af at påpege at netop dialogen og samtalen, og det individuelle udgangspunkt i samtalen mellem revalident og sagsbehandler er et afgørende og væsentligt fagligt værktøj og grundlag for det videre arbejde.

I det følgende vil blive nævnt en række af de temaer, der i særlig grad har betydning når vi taler om sammenhæng og helhed i revalideringsindsatsen - og som fremkom på forskellig vis på erfaringsseminaret.

Livsform

Der må være en opmærksomhed omkring den enkelte revalident og deltagers valgte livsform, holdning og perspektiv i tilværelsen. Ofte er aktiviteter tilbudt og måden revalidenten/klienten bliver mødt på præget af *standardtilbud*, *standardrevalidenten på langvarig kontanthjælp* osv. Men at evne at tage hensyn til den enkeltes kultur, tradition og tilværelse spiller en stor rolle i forbindelse med en vejledningsrolle, en afklaringsrolle og en egentlig visitering til et projekt.

En evalueringsrapport fra et SUM-kvindeprojekt i Odense påpeger netop vigtigheden af at mål, indhold, perspektiv, metode og målgrupper skal tilpasses og sammensættes i relation til den konkrete målgruppes ønsker og behov med udgangspunkt i deres livsformer og ønsker til tilværelsen.¹⁰

Forsørgelsesgrundlaget

Den socialfaglige opgave består også i at skabe et fortsat og vedvarende forsørgelsesgrundlag vedr. økonomi, bolig m.v. som en væsentlig forudsætning og som det, der kan give det fornødne overblik og overskud, en ro og en koncentration om at gå igang med en egentlig forrevalidering i form af projekttaktiviteter.

Familie, netværk og sociale kontakter

Revalidenten/deltagerens familieforhold og netværk spiller også en vigtig rolle. Ikke mindst hos det store antal enlige forsørgere på langvarig kontanthjælp er der vigtigt at være opmærksom på dette forhold, f.eks. også omkring børnene, og børnepasningsproblemer i forbindelse med projektdeltagelse.

Ligeledes fremgår det også af en lang række undersøgelser af langvarig kontanthjælpsmodtageres situation, at der mistes en lang række sociale kontakter, og at der ofte er tale om store ensomheds- og isolationsproblemer. Dette betyder en ekstra usikkerhed, en angst for at leve op til og prøve noget nyt og at bringe sig selv ud i nye situationer, man ikke har prøvet før. Lysten og motivationen til at deltage i projekttaktiviteter eller andre relevante tilbud, kan ofte overskygges af angsten over at møde frem, at blive konfronteret med andre deltagere osv. Her kræves ofte en stor social og pædagogisk indlevelsessevne og støtte.

Flere havde på erfaringsseminaret erfaringer for, at den indledende tilrettelæggelse af aktiviteter og de første timer og dage i et projekt er afgørende for gennemførelsen.

Faktiske færdigheder og evne til at træffe valg

I samtalen og den eventuelle visitation til mulige aktiviteter og projekter peges der ligeledes på fra erfaringsseminaret at der må skabes opmærksomhed omkring deltagerens faktiske færdigheder, evner og parathed til at deltage for at få udbytte. En egentlig orienteringssamtale eller lignende forud for projektvalg er afgørende.

At skabe det størst mulige grundlag for at revalidenten/deltageren gennemfører projektforsøget er vigtigt at holde sig for øje. For den enkelte fordi man ikke nødvendigvis skal gå ind i projekter for at søge nye nederlag, og for resten af holdet og gruppen i projektarbejdet for at undgå for mange fratfald eller alt for store problemer undervejs.

Undervejs og bagefter

På erfaringsseminaret blev der også peget på, at når et egentligt aktiverings- eller revalideringsprojekt går igang, er tilknytningen og forbindelseslinien til socialforvaltningen stadig aktuel, og kommunikationslinierne og den røde tråd skal fastholdes. Dels fortælles der om, at en del af den menneskelige proces og motivation, der sættes igang ved projektdeltagelse, ofte betyder, at revalidenten/deltageren får mod på at træffe forskellige beslutninger og valg undervejs, der bl.a. kræver kontakt til socialforvaltningen. Men også fordi en kontinuitet er af væsentlig betydning også i forbindelse med en udsusning og stillingtagen til, hvad der videre skal ske efter en forrevaliderings- og motivationsperiode.

Aktivering, revalidering og folkeoplysningens muligheder

Folkeoplysning

Der findes ingen fast afgrænset definition af folkeoplysningsbegrebet - om den kultur, de traditioner og metoder, der er karakteristiske for området.

Netop den udefinerlige og dermed rummelige begreb har været en af grundpillerne indenfor området og sikret åndsfrihed, uafhængighed og udvikling.

Skal man dog bevæge sig nærmere ind i at se, hvad begrebet dækker over, kan det bl.a. gøres ved et udpluk fra kommissoriet fra folkeoplysningsudvalget, der i forbindelse med den nye lov om folkeoplysning skrev følgende: "Udvalget må lægge til grund, at voksenundervisningen og folkeoplysningsudvikles efter et decentralt mønster, hvor deltagere, undervisere og initiativtagere gives en udstrakt frihed til at bestemme indhold og form, således at områdets vidt forgre-

nede virke og mangfoldighed vil bevares. Udvalgets arbejde må sigte mod en lovgivning, som i sig rummer mulighed for fornyelse og ultraditionelle folkeoplysningsaktiviteter" ¹¹.

Senere hedder det i bemærkninger til lovforslaget om folkeoplysning: "Lovforslaget fastholder folkeoplysningens grundlæggende frihedsrettigheder: Det frie initiativ, den frie deltagelse, det frie emnevalg og det frie lærervalg, samt, for børn og unge, det frie lokalevalg. Respekten for områdets egenart i al sin mangfoldighed og for de folkeoplysende kredses egen forvaltning og selvbestaltethed er en grundbetænkelse for al folkeoplysning."

Med lovforslaget fastholdes den offentlige forpligtelse til at støtte folkeoplysningen på dette grundlag.

En af de væsentligste intentioner med lovforslaget er at søge lovens brugere inddraget mest muligt i planlægning, udformning og tilrettelæggelse - og dermed også i beslutningerne om de bestemmelser, som på lokalt plan skal danne ramme om den folkeoplysende virksomhed." ¹²

Andre har også forsøgt sig med at definere begrebet. I en bog om "Voksenvejledning - en udviklingsmulighed for kvinder" skrives om folkeoplysning "Vi forstår folkeoplysningen således, at den er en undervisnings- og livsform, som rummer et ligeværdigt møde mellem mennesker. Læreren er ikke enerådende og altvidende, men snarere en igangsætter og formidler af den øvrige gruppes viden og erfaringer - henimod en udvikling af nye erfaringer. Hvert enkelt menneskes erfaringer og holdninger er betydningsfulde og afgørende for processen. Arbejdet udspringer af lyst og engagement, og målet er ikke faglig kompetence, men en personlig udvikling og en styrkelse af selvtillid og ansvarsfølelse - egenskaber, der sætter den enkelte i stand til at tage del i demokratiske processer i alle livets forhold."

Sagt på en anden måde, drejer det sig således om:

At folkeoplysningen er en samværsform, hvor deltagerne/aktørerne er styrende i forhold til indhold og form.

At der i fællesskab sker en styrkelse af det enkelte menneskes selvagtelse og værdighed.

At der for den enkelte dannes sig en helhedsopfattelse af samspillet mellem individ og samfund.

At den enkelte herigennem får en tilværelsesforståelse.

At der gennem samtalen og fordybelsen opbygges en forståelse, der fører til medansvar og handling hen imod forbedring af ens egen og andres tilværelse." ¹³

Almene og rekvirerede tilbud

Begrebet indeholder, som disse eksempler antyder, mange muligheder for definitioner, tolkninger og afgrænsninger.

I denne bogs sammenhæng vil vi i det følgende alene koncentrere os om den del af folkeoplysningen, der er knyttet til forskellige former for aktiviteter og undervisning indenfor aktiverings- og revalideringsområdet, og det "alment kvalificerende."

Det er også vigtigt at understrege, at folkeoplysningsaktiviteter anvendes af en bred vifte af aktører: Fra aftenskoler og oplysningsforbund til kommunale beskæftigelses- og revalideringsprojekter.

I de nævnte bogs sammenhæng rettes opmærksomheden på arbejdsmetoderne, form og indhold, kultur og traditioner, der er indenfor området. Vi skal senere i bogen bl.a. se eksempler på folkeoplysningsaktiviteter indenfor aktiverings- og revalideringsområdet, der foregår i forskellige regier.

For den del af aktiviteter, der omhandler aktiverings- og revalideringsprojekter i oplysningsforbundsregi, må der igen skelnes mellem følgende:

1. De enkelte oplysningsforbund er selvstændige aftenskoler - og ofte flere i hver by. De er indbyrdes konkurrerende, og alle kan i princippet oprette deres egen aftenskole. Nogle er små og meget lokalt prægede, og andre er store og tillige tilsluttet større landsdækkende organisationer.

2. Størstedelen af oplysningsforbundenes virksomheder

knyttet til åbne undervisningstilbud til alle, indenfor nærsagt alle undervisnings- og aktivitetsområder, med frit emnevalg. Alle kan tilmelde sig disse kurser mod deltagerbetaling (og kommunal- og statsstøtte. Fra 1/1/91 alene kommunal støtte.) Indenfor aktiverings- og revaliderings målgruppen vil en lang række undervisningsaktiviteter indenfor det almene område være relevante, og en lang række af målgruppen deltager i disse. Hvis det er i aktiverings- og revalideringsøjemed, får deltageren ofte tilskud eller helt dækket deltagerbetalingen fra social- og sundhedsforvaltningen, eller som arbejdsløs fra fritids- og kultursektoren.

3. I revalideringsmæssig sammenhæng er flere oplysningsforbund gået i samarbejde med social- og sundhedsforvaltninger om at tilbyde rekvirerede kursusforløb, med en fastlagt udvalgt målgruppe deltager, med f.eks. samme mål for undervisning og aktiviteter vedrørende forrevalidering: Motivation, aktivering og et særligt undervisningsindhold.

De åbne undervisningstilbud nævnt i punkt 2, som oplysningsforbund tilbyder, bliver man især opmærksom på gennem husstandsdelte tryksager og annoncering. I de rekvirerede undervisningstilbud er informationen styret i et lukket kredsløb indenfor social- og sundhedsområdet, målrettet den målgruppe, tilbuddet er planlagt for.

På det afholdte erfaringsseminar nævnte flere deltagere, at man i princippet skulle støtte, at det størst mulige antal folkeoplysningsaktiviteter for aktiverings- og revalideringsmålgruppen fandt sted under normale vilkår - i den almindelige vifte af undervisnings- og aktivitetstilbud indenfor området. Men, at det stigende antal særlige aktiverings- og revalideringsprojekter indenfor folkeoplysningsområdet også er relevante, da der her er mulighed for et andet forløb, en anden sammensætning af deltagere m.v.

Flere seminarpartagere nævnte, at man kunne ønske sig en større spredning og fordeling af oplysningsforbundenes åbne tilbud, så de ikke alene er koncentreret om sensomme-

ren, men spredt ud over hele året. Det ville sikre, at et langt større antal revalidenter løbende kunne tilbydes at indgå i de mere normale fritids- og undervisningstilbud på området på normale hold og på almindelige betingelser, frem for at man må planlægge særlige kursusforløb.

Men samtidig kunne flere også på seminaret fortælle, at der på de særlige rekvirerede kurser for aktiverings- og revalideringsmålgruppen tilrettelægges et særligt introduktions- og opstartforløb nøje afpasset målgruppen. Det vil ikke være muligt indenfor de åbne tilbud.

Initiativ og projektsamarbejde

I mange aktiverings- og revalideringsprojekter indgår typisk en mere eller mindre intensiv motivations- og igang periode som omtalt. Det kan enten være målet i sig selv med aktiviteten og tilbuddet i kortere eller længere tid, i et mere eller mindre afgrænset forløb. Her er der ofte tale om et tæt samarbejde mellem et lokalt oplysningsforbund og en social- og sundhedsforvaltning.

Samarbejdsrelationen mellem social- og sundhedsforvaltningen og det lokale oplysningsforbund er at bidrage til at løse en social og pædagogisk opgave. Men parterne har forskellige opgaver. Fra erfaringsseminaret blev der påpeget, at respekten og kendskabet til hinandens arbejdsområder var vigtige, samt en opmærksomhed på hinandens styrker og svagheder.

På erfaringsseminaret kunne disse aktiverings-, revaliderings- og folkeoplysningsaktiviteter også beskrives som udtryk for et lokalt samarbejde, betinget af personlige kontakter og samarbejdsrelationer. I nogle tilfælde et samarbejde, der har strakt sig fra en enkelt undervisningsaktivitet og til andre, hvor der er en fast kontinuerlig samarbejdsrelation over flere år.

På seminaret kom det klart til udtryk, at de mange aktiverings- og revalideringsprojekter, der er udviklet i samarbejde mellem social- og sundhedsforvaltninger og folkeop-

lysningsforbund, er vokset og udviklet gennem en lang række forsøgs- og udviklingsprojekter gennem de senere år. En afgørende forudsætning for dette samarbejde har været en gensidig åbenhed og parathed til at prøve nye veje i det sociale aktiverings- og revalideringsarbejde og at udvikle og tilbyde nye folkeoplysningsaktiviteter til nye målgrupper.

Afgørende har det været, at der har været en støtte udefra i form af lovgivning, forsøgspuljer og punktprogrammer, der har virket stimulerende og gjort det muligt at støtte utraditionelle og grænseoverskridende aktiviteter og tilbud. Ikke mindst forsøgs- og udviklingsarbejds tværfaglige og tværsektorielle samarbejde og samspillet mellem den offentlige forvaltning og det frivillige område synes seminar-deltagerne har givet en brud til en spændende ny udvikling til gavn for begge parter, og da især overfor målgruppen og brugerne af disse initiativer og projekter.

Initiativ og arbejdsdeling

Initiativerne og projekterne er ofte udviklet i et tæt samarbejde mellem social- og sundhedsforvaltninger og oplysningsforbund, og måske bistået af andre initiativtagere, fagpersoner eller samarbejdsparter. Det starter ofte, iflg. erfaringsseminaret, med at initiativtagere og medarbejdere i social- og sundhedsforvaltningerne indenfor revalideringsområdet finder sammen om, gennem et kvalificeret overblik, at løse en aktiverings- og revalideringsopgave i projektforn med lokalt betingede løsningsmodeller. På erfaringsseminaret blev arbejdsdelingen også beskrevet: Social- og sundhedsforvaltningen definerer målgruppen og de sociale og revalideringsmæssige opgaver, målsætninger og aspekter i aktiviteterne, mens oplysningsforbundet primært tager sig af de mere pædagogiske og praktiske forhold vedrørende undervisningsrammer, indhold, læreransættelser og administration. Der udarbejdes altid en projektbeskrivelse. Det er en kontrakt, en samarbejdsaftale og et styringsinstrument i arbejdet.

Når denne projektbeskrivelse er udarbejdet viser erfaringerne fra erfaringsseminaret, at beslutningsgangen er forskellig fra kommune til kommune: Fra en beslutning i en social- og sundhedsforvaltnings rådgivergruppe, forvaltningsledelsen eller en egentlig politisk godkendelse i det kommunale socialudvalg.

Når et aktiverings- eller revalideringsprojekt er godkendt sættes projektet i værk efter en nærmere aftale. Social- og sundhedsforvaltningen sørger oftest for information, vejledningssamtaler og visitering og tilmelding af deltagere/revalidenter, mens oplysningsforbundene går igang med den pædagogiske og praktiske tilrettelæggelse af undervisningen og aktiviteterne.

På erfaringsseminaret nævnes, at en styrke ved oplysningsforbundene er deres frie muligheder, deres mulighed for at bygge bro mellem mange parter og den administrative hurtige handling og fleksibilitet.

Samtidig nævnes, at det praktiske samarbejde mellem social- og sundhedsforvaltningen og oplysningsforbundet gennem projektbeskrivelserne, og projekterne fra gang til gang dermed er meget målrettet, tidsafgrænset, hvorved samarbejdet bliver åbent, veldefineret og afgrænset.

På erfaringsseminaret var et væsentligt diskussionstema informations- og kommunikationsvejene, som flere nævnte som et svagt led i samarbejdet mellem de to parter - og der er flere grunde hertil. Når den enkelte revalident/deltager gennem social- og sundhedsforvaltningen tilbydes deltagelse i et projekt, ligger der ofte en mere samlet vurdering, motivering og en revalideringsplan bag. I det social-faglige samarbejde indenfor revalideringsområdet er det vigtigt, gennem et personligt kendskab til den enkelte revalident/deltager, at kunne udarbejde en systematisk og præcis vurdering og beskrivelse af den enkelte fremtidige muligheder, herunder de tilbud, de efterfølgende kan gives i det kommunale og amtskommunale revalideringssystem.

I projekterne indenfor folkeoplysningsområdet udarbejder man hverken individuelle beskrivelser eller systematiske erfaringsopsamlinger fra de enkelte projekters samlede forløb.

Årsagerne hertil er flere. *Dels* den social-faglige viden, man ikke har, og som er en forudsætning for at kunne udarbejde de individuelle- og samlede beskrivelse, *dels* tavshedspligtsbestemmelserne, der sætter en klar grænse for, hvilke informationer og beskrivelser, der udveksles mellem de to systemer, *dels* at netop denne adskillelse og uafhængighed mellem de to systemer også er styrken i projekterne.

Der peges på, at det er vigtigt at finde en form i samarbejdet mellem de to parter, der kan sikre, at de samlede projektforsøg beskrives systematisk, således at erfaringerne fastholdes, udvikles og tydeliggøres.

Artiklerne senere i bogen giver eksempler på samarbejde mellem parterne.

På erfaringsseminaret blev det tydeliggjort, at der er tale om en *forretning* for begge parter. Social- og sundhedsforvaltningen ønsker at investere i en klart defineret opgave, som oplysningsforbundet løser efter en fastlagt plan (projektbeskrivelsen).

På erfaringsseminaret blev der givet udtryk for, at social- og sundhedsforvaltningerne - ikke mindst set i lyset af de senere års mangfoldighed af projekter på området, i de kommende år sandsynligvis vil stille større krav til indholdet og til resultaterne af disse aktiviteter.

Dette forhold blev på erfaringsseminaret trukket frem som noget positivt. Men der blev også givet udtryk for en vis usikkerhed på området i forbindelse med den nye lov om folkeoplysning, der træder i kraft 1/1-91. Den kommunale styring og puljetildeling til området er sårbart og afhængig af lokale betingelser.

Samarbejde gennem hele forløbet

På erfaringsseminaret peges der også på vigtigheden af at social- og sundhedsforvaltningen undervejs i et aktiverings- og revalideringsprojekt er med i hele forløbet. Ofte svigter social- og sundhedsforvaltningerne deres opgave ved at blive usynlige, når den første del af opgaven - visitationen er overstået. Men af hensyn til den enkelte deltager/ revalident og kontinuiteten i et aktiverings- eller revalideringsforløb er det vigtigt, at *opgaven* ikke overlades til oplysningsforbundet, der ikke har den faglige kompetence eller viden, der skal til for at bringe sammenhæng og helhed ind i aktiverings- og revalideringsarbejdet. Oplysningsforbundet løser en del af en afgrænset opgave.

I forbindelse med den lange række af forsøgs- og udviklingsprojekter peges der på erfaringsseminaret også på, at erfaringerne fra disse projekter ikke alene bliver hos oplysningsforbundene. Social- og sundhedsforvaltningerne skal aktivt spille med og have et engagement i hele forløbet, hvormed erfaringerne med arbejdsmetoder og folkeoplysningsrammerne mere systematisk bearbejdes, samles og spredes ind i forvaltningssystemet.

Der peges også på, at der gennem projekterne skal ske en fornyelse og forbedring og inspiration rettet mod de mere etablerede og traditionelle tilbud indenfor aktiverings- og revalideringsområdet.

I det projektorienterede samarbejde og arbejdsform er en vigtig opgave at løse sociale opgaver mere målrettet. Efter at opgaven er løst bliver organiseringen og projekter opløst igen. Konstruktionen opstår måske igen med en ny målgruppe og en ny tilgang. Denne projektorienterede arbejds- og samarbejdsform sikrer større mulighed for en sammenhæng mellem ressourcer, behov og indsats.

Vilkår for kursusforløb

At få muligheden for som revalident at deltage i et kursusforløb foregår forskelligt, afhængig af de lokale forhold og initiativtagere. På erfaringsseminaret nævnes der eksempler på, hvordan informationen, vejledningen og visitationen foregår gennem revalidentens/deltagerens sagsbehandling, men også eksempler på at revalidenten/deltageren selv aktivt, på baggrund af annoncer, foldere m.v. skal henvende sig og bede om informationer, deltage i informationsmøder og uden sagsbehandlerens medvirken.

I de rammer, der tilbydes aktiviteter og undervisning indenfor fritidsområdet, er der tale om at møde deltageren på en ny måde. Her er der tale om at være kursist, elev og deltager, og ikke klient og revalident.

Måden man bl.a. med disse begreber, møder den enkelte på, anser deltagerne på erfaringsseminaret som en afgørende positiv del af de muligheder og den opgave, der er indbygget indenfor folkeoplysningsrådets traditioner og kultur. Samtidig påpeges det, at det ligger som en afgørende del, at adgangen til deltagelse i aktiverings- og revaliderings kursusforløb foregår med åben tilmelding, således at den enkelte aktivt selv vælger at sige ja til deltagelse, at der er tale om et egentligt personligt valg.

Det kræver ofte en særlig indsats. Flere kunne på seminalet fortælle, at der blandt målgruppen indenfor aktiverings- og revalideringsområdet ofte er et meget begrænset kendskab til folkeoplysningsaktiviteter og oplysningsforbundenes arbejde. Og det kræver både en motivation, energi og et vist overskud at vælge blandt tilbud og aktivt at opsøge og træffe valg. Derfor er formen man anvender til målgruppen afgørende for hvem, man får i tale.

De enkelte projekters forløb falder forskelligt ud, afhængig af de enkelte projekters mål og målgrupper. Der er også forskellige typer af *succeskriterier* for projekterne.

I forbindelse med en lang række andre projekter og initia-

tiver indenfor folkeoplysningsområdet og indenfor det sociale område undgår man ikke et fravalg og frafald undervejs i et forløb. Nogen gange nævnes det fra erfaringsseminaret, at dette fravalg kan være positivt. At den enkelte deltager gennem kursusforløbet i kortere eller længere perioder når frem til en afklaring af en eller anden slags der gør, at deltageren melder fra.

Andre gange er det mere problematisk og kan bl.a. bunde i at den enkelte ikke passede ind i gruppen, viden om den enkelte person var mangelfuld eller at projektet, metoder og indholdet ikke passede til ønsker, behov og forudsætninger.

Her nævnes visiteringen som uhyre væsentlig for et projektforløb - og ansvarligheden i social- og sundhedsforvaltningen og hos den enkelte sagsbehandler.

På erfaringsseminaret blev det også påpeget, at aktiverings- og revalideringsprojekter indenfor folkeoplysningsrådets regi må foregå under disse rammer og på dette grundlag. Det betyder, at der ikke i projekterne er tale om hverken behandling eller en terapi men aktiviteter, undervisning og samvær.

Det er et indtryk som deltagerne på erfaringsseminaret gav udtryk for, at de målgrupper, der får mest ud af et aktiverings- og revalideringsforløb indenfor folkeoplysningsrådets regi er dem, der har et vist overskud, en vis selvstændighed og grundlæggende sociale færdigheder. Der peges også på, at der er store grupper - især den svagere sociale del indenfor aktiverings- og revalideringsområdet som ikke umiddelbart nåes gennem disse aktiviteter og undervisningsformer. Her er en socialpædagogisk indsats eller intensiv revaliderings- eller social behandlingstilbud relevant i andre dele af det kommunale og amtskommunale revalideringssystem.

Indholdet og metoder i projekter

Erfaringer fra aktiverings- og revalideringsprojekter indenfor folkeoplysningsområdet er at de kan rumme forskellige personer, der vil noget forskelligt. Væsentligt i en undervis-

ningsmæssig sammenhæng er, at finde den platform og det grundlag, der kan binde tingene sammen, så alle får noget ud af at deltage.

På erfaringsseminaret og gennem det indtryk man kan få på området viser det sig, at der er stor forskel i projekternes mål og indhold og målgruppe. Alligevel er der visse lighedstræk

- visse tilgange og overordnede metoder, der går igen fra projekt til projekt.

Vi skal i det følgende komme ind på nogle af dem, de fleste nævnt og indgået i diskussion på erfaringsseminaret, og bl.a. i artiklen om "Folkeoplysningen som aktør, initiativtager og medspiller".

Et væsentligt udgangspunkt er, at der ikke i undervisningen er lagt så meget vægt på den individuelle proces, men på gruppeprocessen. Samværet, arbejdet i en gruppe, at opøve sociale færdigheder og adfærdsformer sammen, og herigennem at søge at ændre betydningen af den enkeltes indsats, muligheder og ressourcer - fra klient til deltager.

Der lægges især vægt på dialogen - det sociale samvær som metode. Deltagerne har ofte en stor indflydelse på undervisningen, men ofte starter projekterne med et fastlagt introduktionsforløb. Alle deltagerne starter på samme tid, og slutter på samme tid. Gennemgår en fælles proces. Varigheden af kursusforløbene kan variere fra korte og intensive forløb over dage og uger og til længerevarende undervisnings- og projektforsløb.

Undervisningen foregår i dagtimerne og det væsentligt at deltageren/revalidenten i undervisningen, som elev og deltager møder op et andet sted - i en anden fysisk ramme, hvor man beskæftiger sig med andre sider af sig selv.

Ressourcer og færdigheder: At sigte på aktive valg og handlinger mod en forbedring af egen tilværelse. At være sammen med andre og få afprivatiseret og komme ud over en handlingslammelse og få en viden om de metoder og de redskaber, der skal til for - evt. sammen eller med inspiration

fra andre - at kunne handle sig ud af sin situation.

Der vægtes den almene opkvalificering af viden og færdigheder og at afdække den. At henvender sig til hele personen, at ærde ressourcer og styrke selvtilid er væsentlige stikord. På erfaringsseminaret var der andre begreber og temaer, som deltagerne kredsede omkring, og her nævnes de som stikord, idet der senere i bogen gives en række eksempler.

Det var:

- myndiggørelse
- fordybelse
- både personlige og konkrete færdigheder og tillæring
- kreativitet og skabende udtryksformer
- bygger på deltagerens egne ressourcer og erfaringer på mange niveauer
- socialt fællesskab, lære at arbejde sammen og bygge netværk
- vejledning og støtte til at træffe valg
- optræne, tydeliggøre faglig viden og færdigheder
- ikke kompetencegivende
- bygger på lysten og motivationen
- projekt-orienteret undervisning

Lærerkvalifikationer

De lærerkvalifikationer og de undervisere, som oplysningsforbundene bygger på, er ofte fagpersoner med en undervisnings- eller pædagogisk uddannelse, eller undervisere, der er tillærte på områder, de interesserer sig for.

På erfaringsseminaret påpegedes vigtigheden og det særlige engagement, den optagede læreren har af sin undervisning samt evnen til at begejstre, videreformidle og få engagement til at smitte.

Læreren skal kunne mestre samtalen i gruppen, og få gruppen og holdet bragt sammen, gjort arbejdsdueligt og skabe et rum af tryghed og atmosfære for socialt samvær.

De nævnte, at der ofte er forskel på de lærerkræfter, man

benytter til de almindelige kurser i oplysningsforbundets regi, og de lærere, man bruger til de særlige kurser indenfor social- og sundhedsforvaltningens regi. De kræver en helt anden type undervisere, der kan kombinere deres faglige viden og færdigheder til at være rådgivere og vejledere. De skal bygge på en helt anden grad af ligeværdighed og gensidig respekt, som kræver større undervisningsferfaring og større livserfaring iøvrigt.

De enkelte oplysningsforbund rekrutterer selv lærere og har selv et kontaktnetværk af lærere, der kan gå ind. Andre gange annonceres der efter personen. Ansættelsesvilkårene for lærerne er, at man ansættes fra hold til hold, altså fra projekt til projekt. Ser man iøvrigt bort fra ansættelsesvilkårene sikrer det, at oplysningsforbundene har en høj grad af fleksibilitet og smidighed, med mulighed for ansættelse af lærerkræfter til nøjagtig de hold, til de færdigheder og på de tidspunkter, man ønsker det sat igang. Evnen til at få disse ting til at gå op i en højere enhed, og få tingene til at *matche* er en opgave, der påhviler det enkelte oplysningsforbund.

Fremtidige muligheder og perspektiver

Udgangspunktet for at afholde erfaringsseminaret med titlen "Folkeoplysningsaktiviteter og revalideringsarbejde", var at sætte fokus på temaet, og gennem en række eksempler, deltagerne erfaringer og de fælles diskussioner at få belyst eksisterende muligheder og perspektiver i samarbejdet.

Seminaret viste, at der er etableret et samarbejde mellem folkeoplysningsområdet og social- og sundhedsforvaltninger/ beskæftigelsesforvaltninger en lang række steder, og der er gennemført en mangfoldighed af forsøgs- og udviklingsarbejde.

Erfaringerne fra en række af projekterne viser nye veje i aktiverings- og revalideringsarbejdet, med nye aktiviteter, nye deltagerstyrede arbejdsformer, der bl.a. ser ud til at kunne give deltagerne nogle sociale- og personlige oplevelser, færdigheder og erfaringer.

Artikler senere i denne bog beskriver en række af disse projekter.

Deltagerne i erfaringsseminaret var enige om at samarbejdet også fremover må fastholdes og udvikles. Der er brug for at folkeoplysningsområdet fordyber sig, og bliver klar over deres opgaver og muligheder, og der er brug for at social- og sundhedsforvaltningen/beskæftigelsesforvaltningen ser folkeoplysningsområdet og et projektfællesskab på aktiverings- og revalideringsområdet, som en væsentlig brik, og en del af den vifte af tilbud og muligheder, der kan anvendes. Netop projektarbejdsformen ser ud til at kunne udvikle og forny en række aktiverings- og revalideringstilbud i overensstemmelse med brugerne ønsker, behov og forudsætninger og de tildelte ressourcer på området.

Da erfaringsseminaret blev afholdt i april 1990 var der endnu ikke klarhed over de to nye lovgivninger på revalideringsområdet og på folkeoplysningsområdet.

Netop en viden om, at de to lovgivninger var på vej, var samtidig en væsentlig anledning til at afholde erfaringsseminaret. Blandt deltagerne var der en række usikkerhedsfaktorer både hvad angår den nye folkeoplysningslov og kommunernes rammestyring af området, samt af de nye revalideringsbestemmelser.

De to lovgivninger er senere blevet vedtaget, og en række bestemmelser mv. er blevet uddybet.

Seminar deltagerne gav samlet afslutningsvis udtryk for den åbenbare enighed om perspektivet og indholdet i et fortsat samarbejde mellem socialsektoren og fritidssektoren, mellem det offentlige og det private foreningsområde.

Netop ved at tydeliggøre, eksemplificere og diskutere de perspektiver, muligheder og konkrete handlemuligheder, der er i et grænseoverskridende samarbejde, kan der forhåbentlig gives inspiration til andre, og et bidrag til at løse en af de væsentligste og mest påtrængende samfundsopgaver :

At gøre passive ressourcer og passiv hjælp til aktive ressourcer og aktiv hjælp til selvhjælp.

Noter

- 1-3 At komme igang igen.
- Ole Steen Christensen. Psykologisk Institut, Århus Universitet, 1980
- 4-6 Der er brug for alle målgrupper og muligheder.
- Socialministeriets Departement 1990
- 7-9 Hva ska' vi ku.'
- Lise Thøisen. Udviklingscenteret for folkeoplysning og voksenundervisning, 1990.
- 10 Men han har jo ikke noget på.
- En ekstern undersøgelse og evaluering af "Projekt 100 kvinder i uddannelse eller arbejde".
- Af Dominique Bouchet og Hanne Manata
- Forlaget Afveje 1980
- 11-12 Lov om støtte til folkeoplysning
- Bemærkninger til lovforslaget side 7, 1980
- 13 Voksenvejledning - en udviklingsmulighed for kvinder
- Britta Feldbøl og Bente Larsen
- RUC, Kvinder på tværs 1989.